

МИКОЛА ЗЯЛІЗНЯК.

„Боротьбою здобудеш ти право своє!“

**Російська
Україна**

й її відродженє.

У ЛЬВОВІ, 1910.

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

01188407 (Т)

Відбитка з Календаря „Просвіти“ на р. 1910.

B-5894
2012

Людвіґ Кумонці
Віг автора.

Микола Залізняк.

3

Російська Україна

й її відродженє.

У ЛЬВОВІ, 1910.

158689

с. 158688

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И 0495.118

12754

Збірка М. С. ВОЗНІСА

З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

І. Що таке Російська Україна.

Землі, на яких живе наш українсько-руський нарід, займають понад 800 тисяч квадратних кілометрів. Вони оточують широким поясом північне побережжя Чорного або, як його давніше називали, козацького моря. Українська земля тягнеться на заході від карпатських гір аж до ріки Дону на сході; на півночі обмежує її поріччя Прип'яти, на півдні сягає вона до чорноморського побережжя. Велика і багата наша земля; в ній і земля гарної для хліборобства досить, і ліса, і бракує їй вищих дарів природи: заліза, кам'яного угля, нафти. Течуть нашою землею великі і малі ріки: величезний Дніпро, Дністер, Прут, Бог, Дінець, Кубань та інші.

Щоби краще зрозуміти, як велика наша земля, порівняймо її з іншими землями. Ми вже казали, що наша земля займає понад 800 тисяч квадратних кілометрів. Тим часом Австро-Угорщина займає лише 625 тисяч кв. кілометрів, Німеччина — 540 тисяч, Франція — 536 тисяч і т. д. Таким чином бачимо, що наша Україна більша від усіх цих держав. Всі держави в Європі менші від України своїм простором, а вона — найбільша в Європі по

Росії, бо ціла Росія займає більш як п'ять мільйонів квадратних кілометрів.

Колись, за давніх часів наш нарід мав свою власну державу і жив своїм власним державним житєм. В чотирнадцятому віці загорнула його з початку литовська, а потім польська держава. В неволі у Польщі перебував наш нарід аж до року 1648, коли загальне повстання українського народу під проводом Богдана Хмельницького визволило велику його частину з під польської кормиги. Тоді Україна з гетьманом на чолі стала знова на якийсь час незалежною державою. Та обставини примушують Хмельницького в боротьбі проти Польщі звернути ся за помочю до Москви; він віддає Україну під протекторат московського царя, забезпечивши наперед права українського народу окремим договором з московською державою, так званими „перейславськими статями“. По смерті Богдана Хмельницького боротьба українського народу тягнеть ся далше. З одного боку Польща, з другого Москва, котра і не думала додержувати щиро перейславської умови, силкують ся підбити під себе наш нарід і загартувати нашу землю, що вкінці їм таки удасть ся осягнути. Всі українські землі по правий бік Дніпра забраве назад польська держава, всі землі на лівому боці — держава московська. Аж в кінці XVIII. віка цілком вичерпуєть ся народня енергія, й боротьба українського народу з ворогами припиняєть ся. Так тягнеть ся довший час, аж нарешті на Польщу також приходить кінець і вона упадає. Українські землі на правому березі Дніпра, крім Гали-

чини, забирає від неї Московщина, Галичину забирає Австрія.*)

Тепер наші землі поділені між трома державами. Найбільше земель і найбільше нашого народа живе в російській державі або в Росії. Се російська Україна. В Австрії живуть наші люди в Галичині і на Буковині. Се Україна або Русь австрійська. Нарешті в Угорщині також живе около 500.000 наших людей — се Русь Угорська. Усього в Австро-Угорщині живе нашого народа пять і пів міліона; з чого в східній Галичині около чотири і пів міліона а на Буковині понад триста тисяч. Крім того живуть Українці ще в Румунії, в Північно-Американських Сполучених Державах, у Канаді, в Бразилії. Усьогож на світі живе приблизно около 34 міліонів українського народа.

Коли ми порівняємо український нарід до інших європейських народів, то побачимо, що тільки Англійці, Німці, Москалі, Французи та Італійці мають людей більше, ніж український нарід, та кождий инший європейський нарід менший числом своїх людей як наш. Таким чином між європейськими народами ми маємо шесте місце.

Тут ми будемо говорити про Україну російську, про те, як живеть ся там нашому народови, який там лад панує, як бореть ся там

---

*; Хто хоче докладно довідати ся про всі ці події і взагалі знати історію нашого народа, най купить собі книжку проф. М. Грушевського «Про старі часи на Україні». Купити можна в книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка (Львів, Ринок ч. 10). Ціна книжочки 50 сот.

наш нарід за свої права і яких саме прав добиваєть ся.

В Росії живуть Українці зараз на схід від австрійської границі. Уся Росія поділена на великі округи, що зуть ся губерніями. Український нарід заселює в Росії вісім губерній: Київську, Подільську, Волинську, Херсонську, Катеринославську, Полтавську, Чернігівську та Харківську. Окрім того живуть наші люди і в інших околицях: в Холмщині, на Бесарабії, в Таврії, на Кубані та по других місцях. Усього в Росії української землі, себто тої землі, де переважає українська людність, є около 750 тисяч квадратних кілометрів.

Такий великий край, як отсі українські землі, не може бути однаковий, не однакове в ній житє, не однакове й господарство. Про се й пише професор Грушевський в своїй книжці „Про старі часи на Україні“: „Близше до Чорного моря, де міста Одеса, Херсон, Таганрог, Катеринослав, Єлисавет — там степ рівний, води мало, ліса нема, земля родить добре, коли вміти коло ньої ходити, землі багато і окрім хліборобства багато ще й тепер випасають товару й овець; коло Дніпра і на схід від нього (коло Катеринослава, Кривого Рога, Юзовки) в землі багато заліза і камяного вугля, тому й багато фабрик і промислових варстатів. Се край полудневий, степовий. За ним на північ край середній — де Полтава, Харків, Ніжин, Черкаси, Винниця, Камянець: тут уже не така рівнина, є й балки й горби, і гори, хоч не дуже високі; багато води; є й ліса трохи; земля урожайна, люди живуть густо, а годують ся з хліборобства. Далі — від

Київа і дальше, де Чернігів, Мозир, Пинськ, Володимир, Бересть, Холм — то край лісовий: води багато, подекуди й занадто тої води та болота, земля недобра (пісок), люди й тепер не можуть вижити з хліборобства, а давнійше й того менше: жили більше з бжільництва, ловили рибу, звіря. На полудневий схід над морем здіймають ся високі кавказькі гори. Над самим морем люди промишляють найбільше рибальством і перевозом“.

Живе на сій землі понад 31 мільонів люда. Після спису населеня з 1897 року, в Росії було около 22 мільонів Українців. Коли сюди додати ще тих, що народили ся після того, то тепер живе на російській Україні більше, як 26 мільонів Українців.

Поглянемо, яке місце має наш нарід в Росії. Самих тільки найбільших націй є в Росії п'ятнадцять, з яких в 1897 році було числом :

Москалів . . .	55,667.469	душ	або	44,3%
Українців . . .	22,380.551	"	"	17,8 "
Поляків . . .	7,931.307	"	"	6,3 "
Білорусів . . .	5,885.547	"	"	4,7 "
Жидів . . .	5,063.156	"	"	4,0 "
Кіргізів . . .	4,285.821	"	"	3,4 "
Татар . . .	3,737.627	"	"	3,0 "
Німців . . .	1,790.489	"	"	1,4 "
Литовців . . .	1,435.937	"	"	1,1 "
Башкирів . . .	1,321.363	"	"	1,1 "
Литовців . . .	1,210.510	"	"	1,0 "
Вірмен . . .	1,173.096	"	"	0,9 "
Молдаван і				
Румунів . . .	1,121.669	"	"	0,9 "

Мордвинів .	1,023.841	душ або	0,8 „
Естонців .	1,002.738	„ „	0,8 „

А окрім сих великих народів, що мають понад мільон душ, живе в Росії ще около сто інших дрібніших народів.

З наведеної таблички видно, що найбільший нарід у Росії Москалі, а за ними ми. Зараз ідуть Поляки, а далше Білоруси.

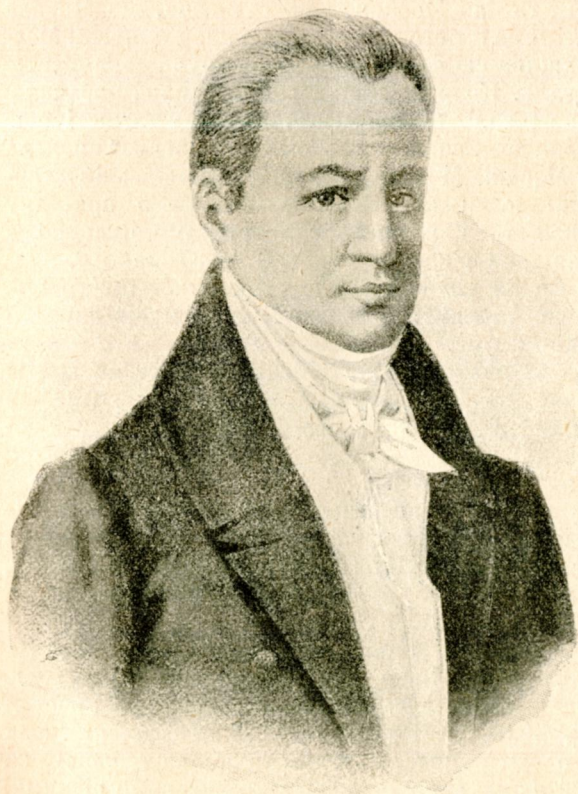
Наш нарід в Росії не все був такий великий і не завжди мав під собою таку велику землю. Наприклад, триста років тому його не було там, де тепер губернії Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврія, Бессарабія, Донщина, Ставропільська, Кубанська. Тоді ся земля лежала здебільшого пустарем і по ній буяли хижі степові кочовники Татари, які стільки лиха заподіяли нашому народови. Правда, колись в VIII. і IX. віці наш нарід займав велику частину тих земель, які ми отсе перечеислили, але він утратив їх в віках X.—XII. Ріжні кочові орди примусили його уступити ся на північ. І тільки в XII. віці знова розпочав ся сильніший рух української людности на полудне. Козаччина сприяла сему рухови. Особливож він розвинув ся в XVII. столітю, коли сюди купами тікали переселенці з правобережної України по невдатних повстанях проти Польщі. Сей рух тяг ся через цілий XVIII. вік і скінчив ся аж в XIX. віці. Новим здобутком нашого народу являєть ся Кубанщина, що заселювала ся протягом XIX. віка, а по части також Крим.

Се, що наш нарід в Росії так сильно розріс ся і захопив під себе стільки землі,

показув, як багато житєвої сили та енергії кривть ся в ньому. І се потрафив він зробити, не вважаючи на незвичайно лихі умовини свого житя, і мимо того, що кождий кавалок сеї землі треба було виборювати, нераз ціною власного житя. Ся боротьба, що тягнеть ся вже цілі вікв, не скінчила ся й тепер. Навпаки, можна сказати, що по довгій перерві наш нарід саме тепер знова починає відроджувати ся, прокидаєть ся до нової боротьби за краще житє. Се відроджене почало ся не нині. Але доперва останніми часами, підчас російської великої революції, кличі найкращих наших людв, борців за його визволене пішли в широкі народні маси. Доперва тепер почало ся в ширших розмірах їх осьвідомлюванє, доперва тепер почали вони прозрівати й почали на ново боротьбу. Тяжка ся боротьба, бо могутний і без краю лютий ворог нашого народа московська централістична держава. Але з того, що тепер до боротьби стають народні маси, що вони йдуть разом з своєю інтелїгенцією, себ-то з найліпшими своїми приятелями-проводирями, ми можемо бути певні, що сив разом ся боротьба скінчить ся щасливо. Хоч і не скоро, хоч і ціною смерти та мук багатьох і багатьох своїх найкращих синів та доньок, а таки виборе він собі національну незалежність і поліпшенє щоденних умов свого житя. А виборовши собі незалежність національну, з тим більшою силою й енергією зможе наш нарід себ-то його працюючі маси, розпочати нову, ще тяжшу боротьбу, за усуненє всякого соціального та економічного гнету, боротьбу за те, щоб Україна справді стала вільною землею.

II. Початки народної свідомости на Україні.

Поглянемо ж, як почала рости наша народня свідомість на Україні і як розвивається вона там тепер. Року 1654 прилучила ся Україна до Москви, як окрема самостійна держава, щоб знайти допомогу проти Польщі. Та Московщина, приймаючи Україну під свою протекцію, тільки того й хотіла, щоб її в свої руки захопити і завести свої порядки. А порядки сі були дуже тяжкі й дикі. Бо тоді, як на Україні нарід, вибивши ся з під польського ярма, скасував панщину, а все українське правительство, починаючи від гетьмана, було виборне, на Московщині цілком інакше було. Там правити всім мав цар-самодержавець. Розуміється, що правити сам цілою державою він не міг, і в дійсности правили самовладно близькі до нього бояри та дяки, що сиділи по царських канцелярнях. Окрім того, в цілій Московщині тоді, так само, як і в Польщі була панщина. Ми не будемо оповідати тут, якими способами Московщина нищила Україну. Скажемо тільки, що мимо завзятої боротьби нашого народа за свої права і вольности, вона таки зуміла все се скасувати і завести скрізь на Україні свої порядки. З окремої держави з власним гетьманом зробила ся Україна тільки звичайною провінцією Московщини. Скрізь заведено знова панщину, наложено великі податки, котрі йшли на користь московської держави, заведено рекрутчину. Українські школи скасовано. Так стало ся головно через те, що українська старшина, дбаючи, щоб Україна була незалежною, зовсім не дбала про долю просто-

Іван Котляревський.

го народа, який через те виступав проти неї і тяг до Московщини, думаючи, що Москва підтримає його проти старшини. Тимчасом Московщина сю ворожнечу дуже зручно використувала. Коли ж українська старшина побачила, що не сила її задержати Україну самостійною державою, вона за „лакомство нещасне“ продала ся Москві. Москва дозволила українській старшині козацькі землі позабирати в приватну власність і повернути людей у кріпацтво, а старшина відреклася від свого народа, відреклася від змагань до незалежності України. А знесилений і обдурений нарід мусів нарешті покорити ся.

Здавало ся, що кінець прийшов не тільки правам та вольностям українського народа, але й самому його істнованю. Та саме за найлютіших часів починає справа змінити ся на краще, починаєть ся новий рух відродженя.

Сей рух насамперед проявляєть ся в відродженю української літератури. Його розпочинає своєю „Енеїдою“ Іван Котляревський, котрий справедливо зветь ся батьком нової української літератури.

Головна заслуга Котляревського лежить в тому, що він написав свою „Енеїду“ чистою українською мовою, так як говорив простий нарід. Після Котляревського просвічені люди того часу почали звертати більшу увагу на наш нарід, зацікавили ся його чудовими піснями, його звичаями, його мовою. Один за другим появляють ся нові письменники, котрі теж пишуть українською мовою.

Та особливої сили набирає сей рух з появою Шевченка й інших талановитих лю

Т. Шевченко.

Поезії Шевченка, його сміливі виступи проти кріпацтва, його оборона прав зрабованого простого українського люду зразу звернули на нього увагу Українців і поставили його на чолі громади найкращих українських діячів того часу. В сім часі український рух уже так розріс ся, що не міг задовольнитися самою літературною діяльністю. У Києві закладається в 1846 році заходами українського історика Костомарова славне Кирило-Методіївське братство. Це товариство являєть ся першою українською організацією, котра мала на меті політичні цілі, себ-то змагала до зміни того державного ладу, який панував тоді в Росії. Це товариство бажало зближення і зєднання всіх славянських народів, але так, щоб кождому з них забезпечено цілковиту свободу. Кождий з славянських народів по статуту братства мав утворити окрему республіканську державу, себ-то таку державу, де всіма справами державними кермував би сам народ через своїх представників; на чолі кождої з таких республік мав бути вибраний на який час „правитель“. Всі справи, спільні для всіх народів, що належали до союзу, мали розглядати ся й розв'язувати ся в соймі, зложеному з виборних послів від усіх народів. Голова цього союзу або федерації також мусів бути виборний. Окрім того братчики уважали, що для спокійного державного життя конче потрібні такі річі: загальна рівність і свобода, скасоване кріпацтво і взагалі всяких привілеїв одного стану над другим, загальна народня освіта, загальне виборче право, виборність уряду. Братство думало змагати до переведення свх думок в життє цілком мирними

Микола Костомарів.

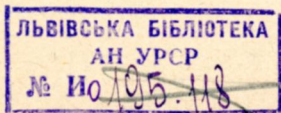
способами — відповідним вихованєм молодї, поширенєм серед народа осьвіти і гарних книжок і т. д.

Виложені нами домагання Кирило-Методієвського братства, або інакше кажучи, його програма, показують нам, як український рух виріс, як він поглибшав. І справді, тут ми знаходимо давню думку ще української старшини про те, щоб утворити з України окрему державу, котра мала би свій окремий устрій і сама порядкувала своїми справами, входячи тільки в різні добровільні союзи з иншими державами. Та українська старшина тільки на сьому і обмежувала ся, а всі ті кривди й несправедливости, які діяли ся від панів простому українському народови, вона хотїла задержати і в українській державі. Через се, як ми казали вже, нарід і не пішов за старшиною в її змаганнях до утвореня української держави. Тим часом братчики, теж домагаючи ся утвореня з України окремої держави, ставлять справу цілком інакше. Українська старшина бажала утвореня української держави тільки для власної користи. Братчики бажать утвореня української держави не для власної користи, а для користи всього українського народа. Для сього вони виразно кажуть, що треба скасувати всякі привілеї одного стану над другим, а насамперед привілеї панів-шляхти над хлопами-селянами, себ-то скасувати панщину. Поставивши так справу, братчики ставили її на тривкий ґрунт. Дбаючи про інтереси широких народніх мас, вони тим самим мали змогу притягти їх до сеї справи. Вони загладжували ту нещасливу прірву й незгоду між

українською старшиною та народніми українськими масами. Від тепер вони сміливо могли числити, що український нарід з розвитком своєї свідомости братиме в сій боротьбі все діяльнішу участь, аж поки вона не закінчить ся повною перемогою над усіма ворожими силами.

Коли пригадаємо собі, що за тих часів в Росії всевладно і невідповідально панував росейський цар з своїми „чиновниками“ (урядниками), що нарід стогнав під панським ярмом, що росейська держава жорстоко грабувала наш нарід, бо тягла з нього податки і рекрутів і все се забирала на свою користь, то зрозуміємо, як далекосяглими для того часу були домагання Кирило-Методіївських братчиків. Ми зрозуміємо, яку величезну ролю їх діяльність могла би відіграти в справі відродження українського народу, поширення і зміцнення українського руху, а також в справі поширення і зміцнення слухних думок в цілій Росії.

Та на жаль так не стало ся; справа загинула на самім початку. Через донос росейський уряд довідав ся про існування братства. Його члени, Костомарів, Гулак, Маркович, Білозерський та інші, а також особи, що стояли близько до нього, як Шевченко, Куліш, були в 1847 році арештовані й уся організація погромлена. Братство не встигло навіть розпочати своєї діяльності серед української суспільности. Та думки братства всеж не минули безслідно; вони відбили ся в віршах Шевченка, а пізніше в оповіданнях з кріпацького життя Марка Вовчка.

12754

Після погрому Кирило-Методіївського братства український рух від сього не загинув. Ще з тридцятих та сорокових років на Україні появляють ся чимало дрібніших поетів, учені люди, професори записують та видають народні пісні, старі перекази, літописи. Та всеж около десять літ минуло, перше ніж колишні члени Кирило-Методіївського братства могли знова зібратися й розпочати свою діяльність. Вони закладають у Петербурзі свій місячник „Основу“, коло якої гуртують ся українські старші і багато молодших письменників. Український письменник Куліш закладає в Петербурзі свою власну друкарню і видає українські букварі та всякі дрібні книжочки, метелики. Осередок українського руху переносить ся до Петербурга, але й на Україні люди не сплять, а заходять ся коло народної освіти, заводять у Київі, Подставі та по інших місцях недільні школи з українською викладовою мовою, складають українські книжки, досліджують народне життя. Загалом українські діячі того часу головну увагу звертають на культурно-просвітну працю й не підносять домагань політичних, себто таких, що мають на меті перебудову державного ладу.

Мимо однак свого мирного характеру сей український рух викликає перестрах і серед польського панства на правобережній Україні і серед російського уряду. Уряд починає переслідувати українських діячів. Коли ж вибухло невдале польське повстання, деякі впливові серед російських урядових кругів московські письменники почали казати, що український рух се польська „інтрига“, що його ввдумали Поляки,

П. Куліш в молодім віці.

щоб пошкодити російській державі і т. д. На Українців як з мішка посипали ся переслідування. Школи українські позакривано; видатніших людей арештовано і позасилано. Видавництво у Петербурзі припинило ся; цензура не пускала нічого українського.

Правда на початку сімдесятих років український рух відживає знова, сим разом уже у Києві. Тут засновуєть ся так званий південно-західний відділ географічного товариства, наукова інституція, що складала ся переважно з самих Українців. Се товариство розвиває енергічну наукову працю, присвячену дослідженю української землі, минулого і теперішнього життя українського народа; воно збирає й друкує українські пісні, казки, оповідання і т. д. І поза сим товариством також розвиваєть ся поважна науково-просвітна діяльність; гуртують ся українські наукові, літературні і артистичні сили, видаєть ся чимало коштовних наукових книг.

Та скоро й сей рух російський уряд придушує своєю важкою лапою. Він видає в 1876 році тайний закон, котрий намагаєть ся навіки поховати українську літературу. Сей закон, справді достойна дитина азіяцького варварства, забороняє друкувати українською мовою всякі твори наукові, науково популярні, забороняє книжки для народа і для дітей, всякі часописи. Тільки самі оповідання можна друкувати, та й то в незвичайно вузких границях і не чіпаючи цілого ряду дразливих для російського уряду питань, та історичні документи. На практиці російські урядники пішли ще далі — заборонено робити театральні українські вистави, на-

віть концерти з українськими піснями. Сі урядники доходили до такого огидного, нїде нечуваного дикунства, що дозволяючи українські музичні вечери, вимагали, щоб українські пісні співали ся не українською мовою, тільки в перекладї на російську або на французьку мову. Більшого знущаня над живим народнїм словом, здаєть ся, годї придумати. Кожного підозрілого в причасности до українського руху уряд люто переслїдує. Народнїх вчителїв, наприклад, проганяли з посад або заслали на північ за те тільки, що знаходили в них звичайнісінькі українські книжки, дозволені цензурою!

Варварський указ 1876 року тяжким каменем ляг на український рух, але не зупинив його. Український літературний рух після указу 1876 року завмирає. Та в р. 1882 починають Українці видавати свій науковий місячник „Кіевську Старину“ в російській мові. Сей місячник дуже довгий час, аж до 1906 року, був єдиною часописю, присвяченою українським справам. Заразом він гуртував коло себе українських письменників та учених. З часом цензура дозволила друкувати в ньому оповіданя українською мовою.

Незвичайно глухий і сумвий се був час починаючи від половини сїмдесятих років і аж до початку дев'яностих. Живе українське слово прилюдно можна було почути тільки в українському театрі. В році 1881 склалась перша українська театральна трупа. Правда, в той час ще мало було гарних українських драм та комедій, але на українській сцені з самого початку виступали такі велетні артисти, як Кропивницький, Саксаганський, Кар-

пенко-Карий, Садовський, Заньковецька, Затиркевич. Вони зразу поставили український театр на певний, сталий шлях, а разом високо піднесли його національне значінє. Правда і українському театрови нелегко було пробивати собі дорогу до громадян. Цензура і тут накладала свою важку лапу. Акторам забороняли виставляти самі тільки українські твори, а примушували ставити з українськими і російські штуки; в один вечір артисти мусіли грати стільки ж російських дій, як і українських. Се хоч і шкодило українському театрови, та не могло припинити його розвитку. За сих часів культурне житє Українців ледве пробиваєть ся. Натомість розвиваєть ся воно в иньшому місці, куди не могла сягнути власть російських урядників.

Уже після утисків на українську літературу в 1863 році багато українських письменників з Росії навязує тісніші зносини з українськими діячами в Галичині. Вони беруть участь в галицьких виданнях, допомагають Галичанам літературною працею і грошми. Сі звязки стають ще живіишими і значнійшими після видання указу 1876 року. Року 1873 засновуєть ся у Львові за гроші, зібрані російськими Українцями, Товариство імени Шевченка, котре згодом було перетворене в Наукове Товариство імени Шевченка і зробило ся тепер справжньою українською академією наук.

Саме підчас найбільших нагінок на українство розпочинаєть ся діяльність Драгоманова, що після 1876 року мусів виїхати з Квіва за границю. Драгоманів відограв велику ролю в українському рухови. В особі Драгоманова

український рух поступив ще далі наперед; Драгоманів зумів сполучити його з світовим соціалістичним рухом. Він домагався так перебувати державний устрій, щоб при ньому кожда людина мала забезпечену цілковиту волю і рівноправність; він обстоював за необмежену свободу слова, друку, науки, товариств, зібрань і союзів. Кожда громада людей, на його думку, повинна сама порядкувати своїми справами. Вільна Україна мала уявляти з себе вільний союз таких спілок з цілої її території. Люди інших пород на українській землі повинні були мати такі самі права, як і тубільці. Та Драгоманов не обмежився на сих домаганнях політично-національного характеру. На його думку треба конче боротися за основну перебудову теперішнього несправедливого ладу, при котрому пани мають в своїх руках що найкращу землю, а хлопці мусять на них робити, при котрому капіталісти мають в своїх руках фабрики і заводи, а робітники годують їх своєю працею. Разом з чільнішими представниками західно-європейської науки про суспільне життя каже він, що сей лад можна знищити тільки тоді, коли всі знаряди продукції, себ-то вся земля, фабрики і заводи перестануть бути приватною власністю й будуть передані в руки тих, хто працює, себ-то в руки селянських і робітничих товариств. Які ж способи пропонував Драгоманів для боротьби за виставлені домагання? Він визнавав мирну діяльність, але разом казав, що нїгде й нїколи люди не осягали великих перемін без тяжкої й кривавої боротьби.

В цілому ряді книжок, брошур і статей Драгоманів розробляв, розвивав і пропагував

виложені тут погляди. Ся його діяльність мала величезний вплив на розвиток українського руху, і то не лише на російській Україні, але і в Галичині. Драгоманів був предтечою сучасного українського соціалістичного руху, котрий з такою силою проявив себе останніми роками, як побачимо далі, на Україні.

Діяльність Драгоманова насамперед проявила себе в Галичині, куди лекше проходили його думки й книжки, але пізнійше починають під його впливом і російські Українці робити таку роботу, яку з успіхом провадили їх брати в Галичині.

В першій половині дев'яноста років уже появляють ся зародки українських організацій, котрі мають на меті не тільки культурно-просвітні, як було давнійше, але й політичні домагання. Ні одна з сих організацій не дожила до наших часів, але тим не менше їх значіне в історії розвитку українського руху дуже велике. Вони підготували ґрунт для будучих українських партійних організацій, діяльність котрих так широко розвинула ся підчас революційного руху на Україні, в підготованю й організації котрого вони взяли визначну участь.

III. Український рух перед російською революцією 1905 р. і вплив на нього руху в Галичині.

Погляньмо тепер, в якому стані був український рух перед вибухом революції 1905 року в Росії. В просвітній області мали Українці один свій місячник в російській мові

„Кієвскую Старину“; мали вони також і видавниче товариство, так зване „Благотворительное Общество для изданія дешевыхъ и общепользныхъ книгъ“ (Добродійне товариство для видаваня дешевих і загальнокорисних книг), założене 1893 р. у Петербурзі. Се товариство приєднало до себе чимало членів по всій Україні й видало досить багато книжок для народа. Крім того треба згадати дуже корисну видавничу діяльність в дев'яностох роках Б. Грінченка в Чернігові і діяльність видавничого товариства „Вік“ у Києві, котре було założене гуртком українських академиків в 1895 році. Сі видавництва видали чимало путящих книг, але закон 1876 року не давав їм змоги як слід розвинути свою діяльність.

Не маючи можливостя одержувати просвіту в українському душі у себе, російські Українці натомість з тим більшою силою звертають ся до Галичини, де від дев'яностох років з особливою силою починає розвивати ся українська культурно-просвітна праця. З початку дев'яностох років виїздить до Львова з Києва ще один Українець, історик Михайло Грушевський. У Львові він займає українську катедру всесвітньої історії на львівському університеті. Людина незвичайно талановита й діяльна, з широкою європейською освітою, він за короткий час стає на чолі українського руху в Галичині й своєю невтомною діяльністю на полі науковім, просвітнім і політичним дуже причиняє ся до його швидкого розвитку.

За останні десять літ XIX віка Галичина мимо дуже важких умов свого власного істнування, робить ся осередком того руху. Відносно до російської України вона відіграє

Михайло Грушевський.

ролю захвсту, де витворюють ся й поліпшують ся способи, якими швидше можна осягти від-роджене українського народа. Силами письменників місцевих і з російської України тут виробляеть ся літературна українська мова. Вона проводить ся в публичне житє, в школи, починаючи від низших народних аж до університету, в суд і т. д. Так само сполученими силами місцевими і українськими з Росії повстає чимала белетристична література, котра останніми роками силою свого розвитку витискає з уживаня літературу в чужих мовах (перше переважно польську). Розвиваєть ся часописна преса, видаєть ся багато всяких книжок для народа, підручники для шкіл висших і низших. Осередком наукової діяльности на цілу Україну являєть ся „Наукове Товариство ім. Шевченка“, з проф. М. Грушевським на чолі, завдяки котрому воно розвиваєть ся незвичайно успішно й стає справжньою українською академією наук. На початку дев'яťдесятих років „Товариство ім. Шевченка“ з науковою діяльністю сполучувало ще й ширшу культурно-просвітну. Та останніми роками з розвитком українського життя в Галичині ся частина його праці перейшла до нової організації „Українсько-руської Видавничої Спільки“, котра за короткий час видала багато коштовних книжок і згуртувала коло себе найкращих письменників галицької і російської України. Вона ж перейняла на себе й „Літературно-Науковий Вістник“, видаваний ранійше „Науковим Товариством імени Шевченка“, найкращий український місячник, котрий багато прислужив ся справі зміцненя й розвитку українського руху і в Галичині.

і на Україні. З другого боку, в Галичині, як ми се казали више, вперше починаєть ся практична організація українського народа для боротьби за свої права. Тут повстають і розвивають ся різні українські партії. Тут висуваєть ся питанє про конечність для гарного розвитку нашого народа національно територіяльної автономії. Російський уряд усеїма способами силкував ся розірвати звязки російської України з Галичиною. Його незвичайно непокоїло те значінє, якого набував для російських Українців український рух в Галичині. Він розумів, що російські Українці таки спробують кінєць кінцем піти слїдом за своїми братами в Галичині й візьмуть ся до боротьби за свої права. І чого тільки не перепробував російський уряд, щоб сьому заповігти. Всі українські виданя, що виходили в Галичині, навіть чисто наукові, навіть шкільні підручники були цілковито заборонені в Росії. Кождий, хто мав у себе галицькі виданя, був наражений на суворі карі. Та ніякі карі й заборони не змогли перешкодити впливови українського руху в Галичині на український рух в Росії.

В історії українського руху в Росії видатне значінє мав 1898 рік, в котрім українська література святкувала свої „великі роковини“ — столітний ювілей свого істнованя. Пригадаймо собі, що в 1798 році вийшло перше виданє „Енеїди“ Котляревського, котра поклала початок новій українській літературі. Святкування ювілею української літератури, котру російський уряд засудив на смерть, було найліпшим доказом, що ніякі утиски не змогли її збити. Сто літ каторжного істнованя, сто літ

боротьби і замість смерти — дальший розвиток! Українська література звернула на себе увагу широких суспільних кругів на Україні. Публичне святковане „великих роковин“ в Києві, у Львові й інших більших осередках українського життя не одного несвідомого Українця розбудило від сну і навернуло до українства. Крім того цензура на українські видання полекшала. На 1898 рік припадає, як ми згадували, засноване в Петербурзі українського „Добродійного Товариства для видавання дешевих і загальнокорисних книжок“, ширше розвивається видавнича діяльність товариства „Вік“. Українські книжки починають все більше й більше ширити ся, захоплювати ширші круги читачів, виховувати їх в національному дусі. Круг свідомих Українців чим далі зростає все більше. Се показують українські демонстрації на святі відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві в 1903 році або підчас святкування ювілею славного українського музики М. Лисенка у Києві. Зазначимо ще, що сї ювілеї не тільки свідчили про зріст українського руху в Росії. В святкованю обох сих ювілеїв діяльну участь взяли Українці з Галичини. Сим задокументовано публично єдність нашого народу по обидва боки кордону. Рівночасно приїзд Галичан на Україну дав нагоду до встановлення ще тісніших зв'язків з Галичиною. Так мимо гнету з боку уряду, народило ся українське громадянство, котре отверто заявило про своє істноване й примусило говорити про себе і приятелів і ворогів. Весь час перед сим (вісімдесяті й дев'ятьдесяті роки) вороги українського руху замовчували його. Тепер навпаки, вони починають

що раз більше виступати проти нього, уживаючи своїм звичаєм усяких способів, аж до денунціацій перед російським урядом включно. Се свідчило, що український рух в Росії стає поважною силою.

Воно так і було в дійсности, бо саме з кінця дев'ятого століття український рух в Росії почав звертати ся безпосередно до широких народних мас і освідомлювати їх національно. Мало того, він розвинув ся і поглибив ся до такої міри, що вже не міг обмежити ся на самій мирній культурно-просвітній праці і звернув ся до революційних способів боротьби. На початку ХХ століття постають і розвивають енергічну діяльність українські соціалістичні і революційні партії. Першою такою партійною організацією на українському ґрунті була „Револуційна Українська Партія“. Вона дожила аж до наших часів (принявши в кінці 1905 р. назву „Української Соціалдемократичної робітничої Партії“) й мала величезне значінє в історії розвитку українського руху. Члени сеї партії вперше взяли ся до революційних способів боротьби. Царський уряд не дозволяв друкувати гарних українських книжок отверто, вони друкували їх тайно, або в Росії таки, або в Галичині, й ширили їх між простим народом. Вони бачили, що простий нарід гірко бідує, що його утискають пани, що мають в своїх руках землю, й капіталісти, що мають фабрики і заводи. І вони йдуть між нарід і почивають при помочи книжок і щирого вільного слова розкривати темному народови очі на причини його лиха. Вони

вчать його, що найбільший ворог працюючого люду се пани й капіталісти, бо живуть з чужої праці, самі нічого не роблячи; вони вчать його, що треба бороти ся проти російського самодержавства, бо се самодержавство все обороняє ворогів працюючого люду, а крім того не дає йому ніякої законної можливости з сими ворогами бороти ся. Рівночасно вони показують селянам, як саме треба бороти ся з панами. Освідомлене селянство вони організують в гурти і товариства, показують, як треба робити страйки і таким чином доходити своїх прав, учать на карі з боку царського війська відповідати збройною силою. Таким чином вони наглядно показують українському селянству, що являють ся його правдивими приятелями, а ведучи свою працю в українській мові, при помочи українських книжок і виставляючи домагане автономії України, вони й національно освідомляють українське селянство й роблять український рух масовим. Революційна Українська партія видає в Галичині українською мовою газету для селян „Селянин“, „Добру Новину“ для робітників і місячник для інтелігенції „Гасло“, котрі перевозить тайно на Україну й розповсюджує між народом, видає також і цілий ряд зрозуміло написаних книжочок для народа про ріжні справи (видано до 30 книжочок).

Український політичний рух чим далі все ширшає. Повстає Українська Демократична Партія, потім Українська Радикальна Партія, котра в Галичині розвиває досить жваву видавничу діяльність; Революційна Українська Партія в процесі свого розвитку розділюєт ся на дві партії — на Українську Соціал-Демо-

кратичну Партію й Українську Народню партію; вже в 1907 році повстають організації українських соціалістів-революціонерів.

IV. Українське слово в останні часи.

Та вернемо ся трохи назад, в передреволюційні часи. Український рух в Росії в передреволюційні часи проявляв ся на внї таки досить слабо. Многолітний гнет і цілковита майже заборона українського письменства, котра сковувала уста Українцям, не могли не принести своїх сумних наслідків. Та ось по нещасливій для Росії японській війні, котра навіть слїпим розкрила очи на ту безодню, куди довів державу самовладний і ні перед ким невідповідальний царський уряд, загальне незадоволенє проти існуючого ладу починає все більше й більше зростати, захоплювати чим раз все ширші верстви людности. Суспільність в Росії починає все голоснійше й голоснійше домагати ся для себе прав, а насамперед конституції й скликаня парламенту. Під напором сих домагань російський уряд мусить іти на уступки й обіцює перевести цілий ряд реформ, котрі мають поліпшити положенє російських громадян.

Українці теж піднимають голову й починають голосно заявляти про свої нужди й потреби. На перший плян висуваєть ся очевидно домаганє скасувати указ 1876 року. Вже підчас святкованя в кінці 1904 р. ювілею українського письменника І. Нечуя-Левицького зібрана в Києві численна українська інтелїгенція підносить сю

справу, ухвалює цілий ряд резолюцій, збирає під ними підписи й вибирає депутацію до графа Віте, президента комітету міністрів. Українське громадянство м. Одеси й Харкова висилають з численними підписами до комітету міністрів докладні записки в справі знесеня заборон проти українського слова. В сій справі відносять ся до уряду також Петербурське „Добродійне Товариство для видаваня дешевих і загальнокорисних книжок“ й кілька визначних українських письменників. Сі домаганя підтримують подекуди й змосковщені громадські інституції на Україні, як наприклад, одеська міська Дума (магістрат), деякі земства, (повітові виділи), сільсько-господарські товариства й київський і харківський Комітети грамотности (товариства для ширеня просвіти між народом). Пізнійше публікуєть ся в російських газетах записка київської інтелігенції „Про нужде українського слова“, численні підписи під котрою збирають ся й надходять з цілої України. Російський уряд таки мусів звернути увагу на українські жаданя. Та український рух, що обмежував ся, як ми бачили, на самих петицях, записках та резолюціях, був очевидно за слабкий, щоб негайно примусити уряд до уступок. В Комітеті міністрів справа знесеня заборон проти української мови таки обговорюєть ся, але Комітет уважає за ліпше зволікати з нею й перше, ніж розв'язувати її, рішає засягти опінії у петербурської Академії наук, в університетів київського і харківського і нарешті у київського генерал-губернатора. Але все ж президент комітету міністрів Віте запевнив українську депутацію, яка явила ся в Петербурзі

в середині лютого 1906 р., що всі обмеження українського слова скоро упадуть, разом з ухваленем нового закону про свободу друку. Запитані комітетом міністрів інституції висловилися одностайно за скасування обмежень для українського слова. Час минав, а бажана свобода все не надходила, аж нарешті уряд визнав, що прихильне покладжене домагань Українців в справі знесення заборон на українське слово він уважає за „передчасне“. Та незабаром під напором загально-російського революційного руху, котрий захитав урядом і примусив його до реальних уступок в області різних свобод, мовчки мусіла російська бюрократія усунути з практики й страшний закон 1876 року. Українське слово одержало можливість вільного вислову.

Росія переживала тоді бурливі часи і рухлива газета найкраще могла задовольнити своїх читачів, які хотіли як найскорше бути повідомленими про різні видатні появи щоденного життя. Через се вже в 1904 році Українці з різних місць починають старати ся о дозвіл видавати газети в українській мові. Коли ж загально-російський революційний рух розвинув ся у цілій своїй силі й у самодержавного царя, Миколи II., видерто маніфест 17. жовтня з обіцянками всяких свобод, у Лубнях почала виходити перша на Україні легальна українська газета „Хлібороб“, призначена для селян. Вона мала величезний успіх, але російський уряд почав її зразу конфіскувати, а після пятого числа й зовсім припинив її видаване. Натомість в грудні 1905 року вийшло у Полтаві перше число тижневника „Рід-

ний Край". У Києві мала виходити щоденна газета „Вільне Слово“ і місячник „Нове Житє“ але київська адміністрація заборонила їх видавати. Натомість з початком 1906 року у Києві почав виходити дневник „Громадська Думка“ і місячник „Нова Громада“. Та „Громадська Думка“ існувала не довго. Вже в осені 1906 року київська адміністрація зробила в її редакції ревізію, багатьох співробітників поарештувала й посадила до вязниці, а саму газету припинила. Та через кілька місяців перерви у Києві почала виходити „Рада“, котра мимо ріжних грошевих кар, які накладав на неї московський уряд, виходить і досі. В тяжких умовах, як бачимо, довело ся жити новонародженій українській пресі і не скрізь воно виходило так добре, як у Києві, що замість одної газети появляла ся нова. Виходила у Києві сатирична часопись „Шершень“, але згодом перестала виходити, ждучи кращих часів. По вищих місцях України теж взяли ся до видавання часописий. Так в Петербурзі через пів року виходив місячник „Вільна Україна“ відтак газета „Наша Дума“, в Києві „Боротьба“, в Одесі „Народна Справа“ а відтак „Вісти“, в Катеринославі „Добра Порада“ потім „Запороже“ але всі ті газети позаборонювано, а редакторів здебільшого посаджено до тюрми. Так і лишила ся ціла полуднева Україна без своєї газети.

У Камінці подільським почала виходити „Світова Зірниця“, в Києві (від 1907 р.) „Слово“. Нарешті в 1907 р. Українська Громада в другій Державній Думі мала свій власний орган „Рідна справа, Вісти з Думи“, призначений для укра-

ївських селян. Ся газета була незвичайно гарно ведена й мала величезний успіх. На жаль вона мусїла припинити ся після розгону другої Думи.

З часописей фахових виходить і досї „Українське Бжільництво“, що видавало ся з початку в Петербурзі, а потому перенесло ся до Київа. До Київа ж мусїв перенести ся і „Рідний Край“, бо в Полтаві адміністрация почала його дуже переслїдувати й оголосила, що замкне ту друкарню, яка посьмілить ся його друкувати. Та на жаль в Київі напрям і зміст „Рідного Краю“ цілком змінив ся. Натомість у Київі почала виходити при „Рідному Краю“ досить добра часопись для українських дїтий „Молода Україна“, а в послїдних часах гарна газета для селян „Село“. З другого боку деякі укр. періодичні видання впали через брак сил, вмерли власною смертю. Так упав ілюстрований тижневник „Зоря“ в Москві, „Слобожанщина“ в Харкові, місячник для селян „Хата“ в Хотинї. Багато періодичних видань, що мали виходити, зовсїм не появило ся.

Зазначимо ще одну важну появу в розвиткови української преси в Росії — перенесенє „Лїтературно - Наукового Вістника“ зі Львова до Київа. З кінцем 1906 року місячник „Нова Громада“ перестав виходити, а натомість з початком 1907 р. почав виходити „Лїтературно-Науковий Вістник“ уже в Київі. Се було зроблено для того, щоб „швирила ся й зростала свідомість нашої національної єдности, всеукраїнське почутє в ріжних частях нашої землі“. Зосередити український рух в його історичному центрі — Київі, сприяти зближеню роздїлених дотепер кордонами частин української землі —

ось що мало ся на меті при перенесеню „Літературно-Наукового Вістника“ до Київа. Незвичайно важна для доброго розвитку українського руху задача, але й не менше тяжка. Та „Літературно-Науковий Вістник“ таки зумів побороти різні труднощі і найліпшим доказом сього може бути те, що по переході до Київа не тільки не зменшило ся число його читачів у Галичині, але навпаки ще зросло; на російській Україні він теж здобув загальне признане і широкий круг читачів. В 1909 році повстав у Київі новий місячник „Українська Хата“. Зазначимо ще одно видавництво — Записки „Українського Наукового Товариства“ у Київі, що почали виходити з 1908 року (в сім році вийшло 4 томи).

*

*

*

Тепер від біжучої української преси перейдемо до короткого огляду видавничої діяльності на російській Україні за останні три роки. Перед 1906 роком всі українські книжки мусіли друкувати ся такою самою правописею, як і московські книжки. Так вимагав указ 1876 р. Зрозуміла річ як шкідлива для українського письменства була ся заборона вживати її власної правописи, котра найкраще відповідала би всім особливостям української мови. Московська правопись, як правопись иньшої, чужої мови зовсім не могла віддати всіх звуків української мови й надавала українській книжці чудернацький зовнішній вигляд. Через се з 1906 року всі українські книжки почали друкувати ся українською правописею, що вживаєть ся

і в Галичині, так званою фонетичною, котра найліпше надаєть ся до нашої мови і являєть ся зовсім не трудною до вивчення. Таким чыном справа, якою правописю друкувати українські книжки, котра в Галичині викликала колись стільки суперечок і завзятої боротьби (галицькі москвофіли наприклад і досі виступають проти фонетики і в своїх виданях уживають перестарілої етимології), в російській Україні була відразу розвязана на користь фонетики.

Перед 1906 р. мали Українці в Росії тільки два видавничі товариства — „Добродійне Товариство“ у Петербурзі і „Вік“ у Києві. З 1906 роком видавнича діяльність сих товариств хоч і не розвиваєть ся так сильно, як ми могли би сподівати ся, але зміняє свій характер. Обидва видавництва починають видавати різні книжки, котрі мають на меті задовольнити пекучі потреби українського народа, тим часом як давнійше через цензурні умовини вони обмежували ся переважно на самій белетристиці. Так вони видають книжки про історію України (петербурське „Добродійне Товариство“ наприклад видало дуже гарну історію України для народа, „Про старі часи на Україні“ — написану професором Михайлом Грушевським), про конституцію, про виборче право, видають українські підручники для народних шкіл.

Та крім того повстає на Україні цілий ряд нових видавництв, як напр. у Петербурзі „Боротьба“ і „Праця“, що повстали в 1906 році й видавали книжки для народу революційного змісту, але незабаром через переслідуваня російського уряду мусіли припинити свою корисну

діяльність. У Києві повстає видавництво „Ранок“, головна заслуга котрого лежить у виданю призначених для народа праць М. Драгоманова, в Полтаві починає видавати книжки українська книгарня Маркевича, а також редакція „Рідного Краю“, а в 1907 р. там засновується дуже гарне й діяльне видавниче товариство „Український учитель“, котре в кінці 1907 р. переносить ся до Києва. Се видавництво головню дбає про видаване добрих українських шкільних підручників і книжок для дітей. В Полтаві ж у 1908 році засновується видавництво „Рідна Хата“. У Києві в 1907 році повстає видавниче товариство „Час“, котре видає дешеві оповідання для народа. За один тільки рік свого істнованя „Час“ видав двацять таких гарних оповідань і збірочок, до того незвичайно дешево (від 4 до 10 сот.). Нарешті вже в 1909 році розпочинає видавничу діяльність поважне видавництво „Лан“ у Києві, котре з самого ж початку видало чотири гарні книжки для народа й готує цілий ряд иньших коштовних і корисних книжок. В 1908 році засновується у Києві ж таки видавництво „Знає — то сила“, котре видало дуже корисну книжку М. Порша „Про автономію України“. Ми не згадуємо ще про иньші видавництва, котрі не розвинули значнійшої діяльності.

З особливим признанєм треба піднести видавничу діяльність Київського Товариства „Просьвіта“, заснованого в пам'ять Шевченка у 1906 році. За три роки свого істнованя вона видала вже чимало добірних книжок для народа. З усіх „Просьвіт“ на Україні, про діяльність котрих ми будемо говорити далі, вона

одна розвинула так гарно видавничу діяльність. „Просьвіта“ в Одесі почала була видавати також українські книжки, та вже другу книжку місцева адміністрація сконфіскувала, а на голову Товариства наклала чималу грошеву кару.

Редакція місячника „Літературно-Науковий Вістник“ теж видає останніми часами чимало книжок; се відбитки найкращих річей, що містилися в часописі. Окрім того „Українсько-руська Видавнича Спілка“ теж перенесла в 1907 р. свою діяльність до Києва і видала вже там кілька добрих книжок та готує до видання ще нові.

Загалом попит на українські книжки на російській Україні незвичайно збільшився. Давнійше на цілу Україну існувала тільки одна українська книгарня — редакції місячника „Київська Старина“, й тільки денедом по інших книгарнях на Україні можна було побачити українську книжку. Тепер справа значно змінилася на ліпше. В Києві наприклад, в 1908 році повстала нова укр. книгарня при редакції „Літературно-Наукового Вістника“, котра за короткий час свого існування зуміла притягти до себе широкі круги читачів українських книжок і розвивається дуже гарно. Вона не тільки продає українські книжки, що вийшли в Росії, але й всякі українські книжки, що виходять у Галичині. Крім цих двох укр. книгарень в самім Києві є ще кілька менших укр. книгарень, а також в Полтаві, Житомері, в Одесі (при „Просьвіті“), у Харкові. Український книжковий рух набирає сили. Українська книжка знайшла своїх читачів, вона промостила вже собі дорогу до широких мас українського селянства

і робітництва, до української інтелігенції. В народних масах робить вона непомітну на око, тяжку, але незвичайно важну і головно тревалу працю, багату на гарні наслідки.

Так представляєть ся нам видавничий рух на Україні російській за останні три роки. Як бачимо, від 1906 року він дуже розвинув ся і можна бути певним, що з часом він поступатиме все наперед, та що при невтомній праці страшні рани, заподіяні азіятським урядом, таки будуть загоєні.

V. Боротьба за українські школи.

Тепер вернемо ся знова до українського визвольного руху. Тут згадати треба насамперед про участь українських письменників у всеросійському з'їзді журналістів і літератів, з цвітня 1905 р. Чисельно Українці були на сїм з'їзді представлені дуже слабо. Російські поступовці виказали ся прихильниками централїзму, себ-то такого державного ладу, при котрому місцева людність бере малу участь в порядкованю своїми справами. Через се проти них сполучили ся всі пригнічені національності, які мусїли дати українським домаганям відповідне місце. Остаточо на з'їзді таки переведено домагане про національну автономію, а також і спеціальну резолюцію про скасоване указу з 1876 року. Хоч резолюції сього з'їзду й не мали практичного характеру, мимо того його значіне дуже велике. Насамперед тут виявило ся, що російські поступовці, мимо своєї поступовости дуже пересякнені духом старого

ладу, що змагався кермувати сам усіма справами, лишаючи якомога менше волі окремим місцевостям і окремим народам, з котрих складається російська держава. Далі на цьому з'їзді представники всіх пригнічених народів Росії вперше сполучилися разом для оборони спільного всім їм домагання — перебудовання російської держави на підставах національної автономії, себто такого державного ладу, коли парламент розглядає й полагоджує тільки такі справи, що торкаються всіх народів держави, а всі справи, що торкаються тільки окремих народів, розглядають і полагоджують окремі національні сойми. Такі самі домагання видвинули Українці на з'їзді земських відпоручників в Квіві в другій половині цвітня 1905 р. Сі домагання передали на руки І. Шрага, відпоручника чернігівського земства.

Рівночасно з сими політичними домаганнями не забувають Українці й домагання культурних. Першим з таких домагань було, як ми вже згадували, про скасування заборони на українське слово. За ним прийшло домагання націоналізації школи на Україні. Колись український народ, мимо тяжких умов свого існування — мимо боротьби з Польщею і мимо татарських нападів, високо поставив у себе справу з шкільною освітою. Освіченість українського народу дивувала навіть чужоземців. Так наприклад архидіакон Павло Адепський, що в 1652 році проїздив по Україні разом з патріархом Макарієм Антіохійським пише про стан просвіти серед українського народу: „починаючи з цього міста Рашкова (в теперішнім Поділю) і по всій землі козаків ми завважили

прегарне явище, що дуже нас здивувало: всі вони, за винятком тільки деяких, навіть більшість їх жінок та доньок, уміють читати.. Окрім того священники вчать сиріт і не кдають їх блукати без осьвіти по вулицях. Дітий більше, ніж трави і всі уміють читати, навіть сироти". Так стояла справа з народньою осьвітою в XVII віці.

І в першій половині XVIII віка на Україні кожде село мало свою власну школу, отже осьвіта теж стояла добре. Сі школи заводила й підтримувала сама українська людність, без допомоги з боку уряду. Та московський уряд, бажаючи змосковщити наш народ уже здавна почав обмежувати права української мови, забороняти видаване підручників українською мовою і т. д., а вкінці покасував українські школи, а запроваджене в другій половині XVIII віка кріпацтво на Україні теж явило ся непереможною перешкодою для народної осьвіти.

Ся осьвіта не тільки не розвиваєть ся, але навпаки страшенно підупадає. Наприклад, в 1768 році в трьох повітах чернігівської губернії було 134 школи, при чому одна школа припадала на 745 душ людности, а в 1875 році, отже через сто літ московського панованя, на сїм обшарі було вже тільки 52 школи, з котрих одна припадала на 6.730 душ. Загалом беручи, людність українських губерній в Росії являєть ся тепер найменше осьвіченою. Після даних загального перепису 1897 року пересічний процент письменних серед усієї людности Росії складає 22⁰/₀. Але тим часом як в деяких московських губерніях він зростає до 36⁰/₀, в у-

країнських губерніях він навпаки упадає до 9%. Тепер коли порівняти письменність самих тільки Українців, то показуєть ся, що процент письменних серед них далеко менший, ніж у цілої людности взагалі. Так наприклад, у волинській губернії відсоток усеї письменної людности складає 17,2%, а письменних Українців тут є всього тільки 9,4%; в київській губернії усього письменних є 18,1%, письменних Українців — 11,8%, в подільській усього письменних — 15,5%, Українців письменних — 10,7%, в херсонській — 25,9% і 15,3%, в катеринославській — 21,5 і 14,4% і т. д.

Причини такого низького рівня освіти серед українського народу багато. Окрім причин загального характеру, що московський уряд взагалі мало дбав про народну освіту, головну ролю грає тут те, що школа на Україні не українська а московська. А ніколи не може бути тревалою освіта народа не в тій мові, в якій сей нарід думає і розмовляє. В школах на Україні конче все навчання мусить провадити ся в українській мові; коли сього немає, школа перестає бути вогнищем освіти й робить ся хиба місцем оглуплювання для українських дітей, місцем затуманювання їх голів.

Коли ми звернемо ся до життя, то побачимо, що на Україні само життя намагало ся розвизати питане про школу так, що вона мусить бути не московською, а українською. Ще з половини пятьдесятих років появляють ся українські букварі, складають ся й иньші підручники, Далі закладають ся недільні українські школи. Та все се російський уряд припиняє на початку 60-тих років. Після

того багато разів і окремі люди й різні інституції висловлювали потребу завести навчання в народних школах в українській мові. Та російський уряд лишався глухим до всіх цих домагань. Потребу української, а не московської школи відчуває й сам український нарід. В 60-их роках в Полтаві, а в 1905 р. в Золотоношському повіті Полтавської губернії запитано селян в тій справі і всі вони одногласно, з винятком кількох одвиць, висловили ся за потребу школи й книжки в рідній українській мові.

*

*

*

Лихий стан освіти на Україні дуже шкідливо відбивається на всіх сторонах народного життя. Ті духовні кайдани, в які окував московський уряд вільний розвиток нашого народу в Росії, в дуже великій мірі причинили ся до того, що український нарід постійно живе в злиднях і голодує на своїх родючих землях. Темнота і неосвіченість не дозволяють йому провадити як слід господарку.

Зрозуміло через се, чому слідом за домаганем знесення указу з 1876 року Українці зараз почали домагатися заведення навчання по школах на Україні в українській мові. В лютому 1905 р. в Києві виробляють вони й друкують меморіал до російського уряду про „Нужди української школи“; під сим меморіалом тисячами збирають ся підписи з цілої України. Подібну петицію складають і громадяни міста Харкова. Нарешті голос в сій справі забирають і вихованці учительських семинарій на Укра-

їні. Так ученики одної з таких семінарий посилають до комітету міністрів заяву про „потреби народньої початкової української школи“. Далі подібну просьбу з підписами 80 учеників пересилають також до комітету міністрів ученики херсонської учительської семінарії. Київське Педагогічне Товариство (московське) на своїх зборах теж висловлюєть ся за те, що народня школа на Україні повинна бути українською. Домаганє навчання українською мовою виставляють школярі в багатьох народних школах, особливо в так званих рілньничих школах та школах садівництва. Там ученики часом навіть підтримують сі свої домаганя страйками й припиняють науку. Загалом український рух досить сильно розвиваєть ся серед шкільної молодіжи. Скрізь по вчительських інститутах та семінарах, по школах рілньництва та садівництва повстають ріжні українські гурти, товариства, організації. Сі організації заводять свої бібліотеки, уладжують в українській мові відчити й віча, дуже діяльно ширять між своїми товаришами й між селянами українські книжки й взагалі являють ся незвичайно діяльними й умілими проповідниками українського руху.

Так само наука в середніх і висших школах на Україні теж повинна провадити ся в українській мові. Проте Українці виставили домаганє, щоб не тільки народня, але середна й висша школа на Україні були українськими. Тому і серед учеників середних шкіл на Україні теж прокидаєть ся український рух. Вони закладають свої товариства і виставляють подекуди свої домаганя, щоб заведено на се-

редних школах виклади української літератури й історії в українській мові. Коли в кінці 1905 року в Києві скликаєть ся з'їзд представників організацій учеників середних шкіл на території України, представники від українських організацій беруть в ньому участь і переводять свої домагання про заведене в науку українських викладів.

Та особливої сили і розголосу набирає боротьба за українські катедри в університетах. На тій землі, де живе український нарід в Росії, є три університети — Київський, Харківський і Одеський. Та вся наука там від самого початку сих університетів провадила ся в російській мові. Мало того, в сих університетах, що стоять на території українського народа, його коштом оплачують ся, зовсім не турбували ся про нужди і потреби свого народа, про його минуле й теперішнє житє, про його мову, літературу, звичаї, пісні і т. д. Коли що й робили професори в сїм напрямі, робили се з власної доброї волї й проти замірів уряду й загалу професорів, бо російський уряд все дбав, щоб обсадити професорські катедри сих університетів завзятими україножерами. Та всеж і тут, хоч як загалом сумно стояла справа з розробленєм науки про український нарід, уряд не осягнув, чого хотїв. Все знаходили ся такі професори, що займали ся українською наукою, а з другого боку серед студентства сих університетів все був досить сильний український рух. З особливою силою сей рух розвинув ся починаючи від року 1905. В сї часи студентство в Росії брало дуже жваву участь в революційному рухові; таким чином наука

не могла йти правильно, тим більше, що російський уряд наложив свою важку лапу і на російські університети. Через се студенти домагали ся від уряду автономії університетів, себ-то щоб вони самі порядкували своїми справами; але розуміючи, що годі сподівати ся здійснення сих домагань від самодержавного уряду і бажаючи разом з громадянами Росії заведеня конституційного ладу, вони ставили й політичні домаганя. В революційні дні 1905 року студенти подбали, щоб університетські салї були відчинені для народа і в університетах уряджували ся величаві віча, де нарід міг вільно обговорювати свої потреби й вироблювати свої домаганя.

Українські студенти теж не відставали від інших. З усім запалом і вони взяли ся до революційної праці серед українського народа і дуже багато зробили для пробудження серед нього національної свідомости й свідомости потреби боротьби за автономію України. Крім того найкращі з них помагали українським селянам бороти ся проти панів, а українським робітникам проти капіталістів. Особливо багато зроблено в сїм напрямі в часі від 1905 до 1907 року. Та не менше зробили вони і в самих університетах. Насамперед згадаємо про боротьбу за українські катедри. Се домаганя вперше поставлено в осени 1905 року на вічу українських студентів в Петербурзі. Було воно поставлене й українськими студентами одеського університету. Та незабаром потому всі університети в Росії на цілий рік позамикано. І тільки в осени 1906 року, коли університети знова відкрито, українське студентство могло знова

виставити ключ українізації університетів на Україні і взяти ся до боротьби за українські катедри. Та перед тим були ще просьби до професорських сенатів університетів Київського, Харківського і Одеського від громадян міста Чернігова, Полтави, Харкова, щоб завести українські катедри. В осени 1906 р. знова студенти Українці поставили на порядок денний питань про заведенє українських катедр на університетах.

Почали рух студенти київського університета. Вони скликали в сій справі численне віче, спочатку тільки українських студентів університету. На сьому вічу був відчитавий одним з студентів реферат про потребу українізації всіх трох університетів, що стоять на території українського народа, а також і иньших вишних шкіл на Україні. Першим кроком до такої українізації мало бути заведенє катедр з українознавства (наприклад: української історії, літератури, української мови і т. д.). В такім напрямі віче прийняло цілий ряд резолюцій. Українські студенти виробили до сенату професорів київського університету петицію в тій справі й подбали, щоб познайомити з своїми домаганями й прихвilitи на свій бік як найшвирші круги українського й російського громадянства, а передовсім поступові круги студентства иньших народностей. З сею ціллю скликали ряд віч, де запрошували студентів иньших народностей і обговорювали потребу заведеня українських катедр. Крім того збирали підписи студентів київського університету під своєю петицією і назбврили понад два тисячі таких підписів, котрі також передано до сенату про-

Фесорів. Виступ київського українського студентства, був підтриманий українськими студентами по університетах в Харкові, в Одесі, в Петербурзі і Москві, де також почали домагатися заведення на університетах кафедр з українознавства. До нього прилучилися слухачки так званіх „Вищих жіночих курсів“ (їх програма більше менше така сама, як в університетах) у Києві і Петербурзі. Скрізь скликалися в справі українських кафедр на університетах віча, вироблялися відповідні резолюції й ставилися домагання.

Українське громадянство теж незвичайно горячо повитало виступ українського студентства у Києві. До редакцій українських газет з усіх кутків України і від усяких верств громадянства почали надходити листи, в котрих підписані витали студентство за їх домагання українських кафедр на університетах і висловлювали з ними свою солідарність. Особливо багато було підписів від учеників різних середніх шкіл, далі йшли учителі, селяни й робітники. Сей рух показував, що український рух глибоко прийшов уже в народні маси, що виробилася вже свідомо українська інтелігенція, котра добре розуміє всю вагу для справи відродження нашого народу в Росії українізації таких засобів культури, як висші школи.

Час минав, а сенат професорів київського університету все мовчав, аж нарешті дав відмовну відповідь устами ректора університету Цитовича. Сей пан заявив депутації від українських студентів, що їх домагання відносно заведення кафедр з українознавства не можуть бути задоволені, бо... київський університет —

се державний університет і утримуєть ся державними коштами. Нахабна безличність сеї відповіди ясна для кожного, бо чей же годі припустити, щоб професор університета не знав або не розумів того, що сї державні засоби складають ся також і з податків, що стягає держава рік річно з українського народа. Після сього стало очевидно, що чорносотенна більшість професорів і чути не хоче нічого про заведенє українських кафедр.

Супроти сього розпочали українські студенти отверту й безпосередню боротьбу проти професури, використовуючи для сього і загально-університетський рух. На всіх загальних збірках студентів київського університету їх представники завсїгди переводили домаганє українських кафедр і се домаганє займало поважне місце серед тих домагань київського студентства, які воно поперло страйками. Після сих страйків навіть київська професура, яка для боротьби проти своїх учеників не соромила ся кликати на поміч поліцію і військо, мусїла зробити українським студентам деякі уступки, і в осени 1907 року почали ся виклади історії української літератури (правда в російській мові) й обіцяні були виклади української історії. Подібні виклади заведено і на висших жіночих курсах у Києві.

На університетах харківському і одеському, сї жаданя були прийняті прихильнійше, ніж на київському університетї. (Треба знати, що професура київського університету найбільше обскурна і чорносотенна на цілу Росю. Вже російський уряд подбав про те, щоб у Києві, сїм серці української землі, було

яко мога менше порядних людвй серед професорів). В Одесі, наприклад, приватний доцент Українець Олександр Грушевський ще весною розпочав на університеті виклади української історії в українській мові. Се вперше на Україні з університетської катедри залунало українське слово, те слово, про котре аж до 1906 року російський уряд та всілякі чорносотенці твердили, що його „немає, не було й бути не може“. Для всіх, хто мав вуха, щоб чути, й очі, щоб бачити, се було наглядним свідомством, що всі урядові заходи пішли на марно, що українська мова не тільки не загинула, але навпаки ще виросла й розвинула ся. В харківському університеті теж розпочав виклади в українській мові української літератури професор Сумцов. На петербурських „Вишних жіночих курсах“ почала викладати українську історію Олександра Ємеєнкова, що написала гарну „Історію українського народу“.

Як бачимо, студентський український рух з кінця 1906 і початку 1907 року мав деякі корисні наслідки. На жаль, в 1907 році реакція чорною хмарою налягла на Росію; російський уряд, перемігши революційний рух і безкарно розігнавши дві Державні Думи, про що буде мова низше, касував один за одним здобутки російського громадянства. Не пощастило й українським викладам в університеті. В справу вмішав ся міністер народньої освіти і звернув ся з запитом до харківського і одеського університета, на якій підставі дозволено викладати в українській мові, а рівночасно Ол. Грушевському уділів догану. Професор Сумцов також мусів припинити свої

українські виклади, хоч міністерство й дало було на них дозвіл. Таким чином, хоч частину здобутків українського студентства російський уряд і видер знова, то все таки рух за українські катедри відограв дуже велику ролю в справі поширення національної свідомости серед байдужних перед тим широким мас українського студентства і багато причинив ся до ознайомлення студентів вньших національностей з українським рухом і його домаганями. Крім того сей рух мав ту добру сторону, що підчас боротьби за українські катедри українське студентство мусіло з'організувати ся. Правда й передше істнували українські студентські організації, але вони мали звичайно партійний характер і через те не могли обєднати всього українського студентства. В роках 1906 — 7 рух організаційний зріс в двох напрямках. Партійні організації, котрі мали на меті єднати українське студентство для революційної праці не тільки серед студентів, але також і серед селян та робітників, лишили ся й далі. Тільки зі зростом свідомости, з виясненем своїх завдань, число організацій зросло; так само зросло й число членів. З другого боку показала ся потреба в непартійних студентських організаціях, призначених головню для праці на університетах, котрі моглиб освідомлювати студентство й організувати його до боротьби за українізацію університетів, — єднати всіх свідомих українських студентів без ріжниць напрямів. Проте повстали майже по всіх висших школах Росії, як напр. у Києві, Одесі, Харкові, в Петербурзі, Москві, Дорпаті, Казани, навіть у Сибірі, в далекому Томську, українські

студентські громади. Сї „Громади“ й відиграли головну роль в боротьбі укр. студентства за українські катедри на університетах. Належить ся також піднести їх енергічну діяльність в справі ширеня українських книжок і видань.

VI. Український культурно-просьвітний рух в останні часи.

Рік 1906 привів і українському громадянству можливість едвати ся легально в різні товариства для культурно-просьвітної праці на користь українського народа. Перед 1906 роком, як ми вже згадували, була тільки одна така організація — „Петербурзьке добродійне товариство“, але його діяльність обмежувала ся тільки на видаваню книжок. З кінця 1905 р., коли в Росії змінили ся на краще умови громадського життя, Українці взяли ся до закладання просьвітних товариств. В сій справі вони мали такий гарний приклад, як галицька „Просьвіта“ з її невиспущою, многосторонною і корисною діяльністю серед українського народа в Галичині. За сим прикладом пішли й Українці на російській Україні й собі почали засновувати „Просьвіти“ на взір галицької.

Насамперед засновано товариство „Просьвіта“ в Одесі. Діяльність її розпочала ся улаштуванем українських віч. В кінці листопада 1905 року уряд затвердив статут товариства і воно почало існувати легально. Діяльність сього товариства виявляла ся головню в улаштуваню відчитів, концертів і т. д. Подано було просьбу на дозвіл на українську

школу в Одесі й зібрано на се дещо грошей. Та уряд, по довгій тяганні, таки не дозволив школи. Товариство давало за помосу на друк часописи „Вісти“, приставало до акції в справі заснованя на університетах українських катедр, в справі учительського з'їзду, ювілеїв В. Антоновича і Б. Грінченка і збирало гроші на за помосу безробітним. Останніми часами при одеській „Просьвіті“ заведено „консультаційне бюро“, в котрому дають ся безплатні правничі поради в судових справах. Товариство має своє власне помешканє, де звичайно двічі на тиждень відбувають ся відчити та концерти. Має воно й власну бібліотеку і читальню, а також книгарню. Товариство розпочало було видавати книжки для народа, але як ми сказали више, ся справа через переслїдуваня уряду не повела ся. Загалом уряд дуже щильно стежить за діяльністю „Просьвіти“ й всякими способами свлкуєть ся перешкодити їй розвиткови. Кілька разів він забороняв, наприклад, читанє відчитів в українській мові й багато треба було зусиль, щоб добити ся скасованя сеї заборони. Останніми часами відчити хоч і можуть відбувати ся в українській мові, але адміністрація забороняла стороннім вступ на них. Дійшло навіть до того, що адміністрація забороняла була на українськїм концертї співати українські піснї й вимагала, щоб вони співали ся в перекладї на московську мову. В яких тяжких умовах доводить ся працювати одеській „Просьвіті“ може свідчити хоча би факт наведений в „Радї“ в одній дописи з Одеси, що за весь час істнованя „Просьвіти“ около 50 осіб

втерляли свої посади через те, що брали участь в її діяльності.

Відтак почали засновувати ся „Просьвіти“ й по інших місцях. В початку 1906 року засновано „Просьвіту“ в Кам'янці Подільському з філією в Могилеві. Діяльність товариства найбільше виявила ся в тому, що швидко українські книжки і газети. Товариство мало бібліотеку й читальню; читати вільно було кожному без плати. При бібліотеці був склад книжок на продаж, а на базарі в Кам'янці ще був рундук, в яким теж продавали ся книжки. Всього за перший рік існування товариства продано 21.000 примірників. Товариство розсилало по селах невеличкі бібліотеки українських книжок (на 10—12 корон кожда) — післано не менш, як у сто місць по Поділю. Товариство дбало й про те, щоб заводити по селах свої бібліотеки-читальні. З сіл надійшло в сій справі 25 просьб, та не на всі місця пощастило добути дозвіл від адміністрації. Заведено вже 8 бібліотек у Могилівському повіті. (Могилівська філія). Хотіло воно заснувати ще одну філію, але адміністрація не дозволила.

Товариство пристало до справи націоналізації шкіл: вдало ся до Української Громади в обох Державних Думах з просьбою допомогти добути дозвіл на виклади української мови й літератури в одній середній школі; б) посилало привіти київським студентам з приводу їх домагання українських катедр. Крім того посилало привіти з приводу ювілею проф. В. Антоновича й Б. Грінченка.

Загалом адміністрація весь час дуже неприхильно ставила ся до Товариства, аж поки

в червні 1907 р. не розв'язала його, поробивши перед тим труси серед членів „Просьвіти“. Крім того по розв'язаню „Просьвіти“, уряд покидав з посад деяких діяльнійших її членів, наприклад, учителів. Так довший час і лишило ся Поділе без „Просьвіти“, аж поки не пощастило добути дозвіл на нове товариство „Просьвіта“ й тепер подільська „Просьвіта“ існує й досі але діяльність її не може широко розвинути ся завдяки заборонам адміністрації. Не можуть на просьвітнім полі нічого вдіяти, пробує ся „Просьвіта“ останніми часами працювати над економічним піддвигненем населеня.

В половині 1906 року засновано Товариство „Просьвіта“ у Києві в пам'ять Шевченка. Товариство має чотири постійні комісії — видавничу, бібліотечну, шкільно-лекційну та літературно-артистичну. Найбільше діяльність Товариства виявила ся у видавництві. Досі видала вона 31 книжку добірного змісту, призначених для народнього читаня. Останніми часами видала вона ще „Катальог книжок для народнього читаня“, дуже корисну книжку, по котрій кожний, хто схоче, може купувати собі ті книжки, які його цікавлять найбільше, знаючи наперед, що буде мати самі гарні книжки Товариство має свою бібліотеку. Вся вона склала ся з жертв, і є в ній понад три тисячі томів. Товариство хотіло зробити її публичною й кілька разів звергало ся до адміністрації за дозволом на се, але адміністрація свого дозволу не дала. Так само не дозволила адміністрація передати до „Просьвіти“ дуже цінного дару, зробленого д. К. Паньківським, котрий пожертвував для неї свою чимали бібліотеку, зложену переважно

з українських книжок, що видавали ся в Галичині. Товариство виробило також інструкцію для народних бібліотек читалень і кілька разів просило о дозвіл на такі бібліотеки, але ні одна бібліотека не була дозволена. Так само не дозволила вона київській „Просьвіті“ її відкрити в своїм помешканю склад книжок.

Крім видавництва діяльність київської „Просьвіти“ довгий час виявляла ся в улаштуваню українських концертів з рефератами. Останніми часами жваву діяльність розвинула шкільно-лекційна комісія, котра на передмістях уладжує систематично приступні вклади з природознавства і читання найкращих творів українського красенного письменства і таким чином несе просьвіту безпосередно в широкі круги українського робучого люду Києва й привчає його до рідного слова. Товариство пристало до справи українізації шкіл і відносило ся до київського університету з просьбою завести на ньому українські катедри, і до Української Громади в другій державній Думі, просячи її, щоб вона внесла до Думи і підтримала законопроект про українську школу.

Ми не будемо дальше оповідати про діяльність інших „Просьвіт“ на Україні. Вона більше менше така сама, як діяльність тих трьох „Просьвіт“, про які отсе була мова. Крім них існує на Україні ще чимало „Просьвіт“: „Просьвіта“ в Житомері, в Чернігові (з філією в Ніжині), в Миколаєві, в Катеринославі, в Новочеркаському, в Мелітополі (Таврія), в Холмщині, в Катеринодарі (на Кубанщині), в Сідлеці. Се все „Просьвіти“ по містах: Є ще дві „Просьвіти“ в селах: одна в селі Криничках (Кате-

ринославщина), а друга, що зветь ся „Запорозьке просьвітне Товариство“ в селі Амурі (Катеринославщина).

Як бачимо, „Просьвіт“ на Україні в вже чимало, хоч сувороти величезної території, яку займає український нарід в Росії, се ще ледве незначні початки того, що треба на сїм полі зробити. Діяльність їх, дуже широка й ріжnorodна по статутам на практиці являють ся незвичайно обмеженою. Особливо сумно, що „Просьвіти“ майже не мають безпосередніх звязків з народними українськими масами, бо російський уряд цілковито се забороняє і годї сподівати ся, щоб в ближших часах наступили зміни на лїпше. Ми вже говорили дещо, як уряд переслїдує „Просьвіти“ й перешкаджає розвиткови їх діяльності. Щоб краще зрозуміти, серед яких незвичайно тяжких умови доводить ся тепер працювати „Просьвітам“ на Україні, подамо ще декілька фактів про утиски уряду. Наприклад чернігівській „Просьвіті“ місцева адміністрація заборонила не тільки кілька концертів і рундук для продажі книжок і газет, але навіть заборонила загальні збори. Так само довгий час не дозволяла адміністрація збирати ся й членам катеринославської „Просьвіти“. „Просьвіта“ в Мелітополі, одержавши від губернатора затвержене статута, віддала його до друкарні. Та звідти взяв його на щось справник (полїцейний комісар) і після того статут десь зник, так що лише по довгих короводах могли просьвіт'яни одержати копію статута. Не дозволяла адміністрація мелітопольській „Просьвіті“ заводити свої філії на селах. „Просьвіті“ на Кубанщині заборонено

уряджувати публичні виклади з історії України й зачинено рундук для продажі книжок. А далі адміністрація порозв'язувала цілий ряд філій товариства на селах. Крім того в цілому ряді місць адміністрація зовсім не дозволяє українських просвітних товариств. Так наприклад не дозволено заснувати „Просвіту“ в Полтаві, Лубнях, Харкові, Черкасах, Колодистому. Розв'язано також „Просвіту“ в Козельци.

Серед таких умов мусять провадити Українці в Росії свою культурно-просвітну діяльність. Не може вона за теперішних часів вибухнути сильним полум'ям, але й те, що робить ся, має величезне значінє. „Просвіти“ виховують українське громадянство в національному дусі, привчають його до праці на українському ґрунті.

Ми бачили вище, що осягли Українці в Росії в області українізації університетів. Їх заходи що до розвитку науки про український нарід (українознавство) не обмежили ся на домаганю відповідних катедр на університетах. В кінці 1906 р. у Києві заложено спеціальне товариство для розвитку української науки — „Наукове Товариство“. Се товариство розвинуло досить жваву діяльність. На його наукових засіданнях, де буває все багато й сторонних людей, читають ся й обговорюють ся різні наукові праці. В осени 1907 р. товариство урядило в Києві ряд викладів з української історії й літератури, видало чотири томи своїх праць і т. д.

VII. Український політичний рух в останні часи.

Перейдім тепер від культурно-просвітнього руху Українців до руху політичного. Више ми згадували про участь Українців у з'їзді журналістів та письменників та у з'їзді відпоручників земств. Насамперед звертає тут на себе увагу домагане автономії України. Се давне домагане Українців. За нього борола ся ще українська старшина, його виставляли Кирило-Мегодіївські братчики, особливо велику увагу звернув на уґрунтоване автономії України М. Драгоманов, нарешті всі українські політичні партії в Росії теж мають в своїх програмах се домагане, хоч і вкладають в нього неоднаковий зміст. Домагане автономії цілком зрозуміле, коли пригадати, скільки лиха натерпів ся український нарід від часу свого прилученя до Москви від того, що московський уряд сам хотів орудувати його справами и заводити свої порядки. Ми бачили вже више, як від московських порядків страшенно занепала освіта українського народа, бачимо як російський уряд страшенно переслідував і переслідує навіть мирний культурно-просвітний український рух. Та крім сього він всякими способами визискує український нарід ще економічно. Одним з способів такого визиску являеть ся збиране з українського народа податків, котрі потім держава витрачує не на його користь, а де инде. Такий рабунок української людности на користь російської держави почав ся вже давно. Ось наприклад ішло до державного російського скарбу з Українців в 1764 р. — 451 тисяч рублів, в 1773 р. вже 486 тисяч, а далі маємо:

1781	1782	1783	1784	1785	1786
433	451	459	602	583	701

Ся табличка показує, як швидко й безупинно зростали податки з української людности. Усьогож протягом часу від 1764—1786 року, себто за 22 роки податок збільшився майже в двох. Цікаво зауважити, що сей величезний зріст оподаткування української людности відбувався разом зі скасуванням її місцевої самоуправи і остаточним заведенням московських порядків.

Та поглянемо, як діється тепер. Ось відомости про се, які ми маємо від самого правительства. За 10 років від 1882 до 1891 року, зібрано з України звичайних доходів 1,428.717 тисяч рублів.

Зроблено на Україні звичайних видатків 727.128 тисяч рублів.

Не вернулося до України 701.588 тисяч рублів.

Як видно з сих відомостей, мало не половина всіх тих грошей, які збрала правительствена власть з України за 10 років, не вернулося до неї.

Теж саме бачимо ми і в пізніші часи.

За 9 років від 1898 до 1906 року зібрано з України звичайних доходів 3,548.030 тисяч рублів.

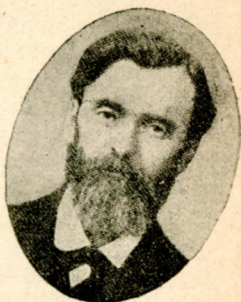
Зроблено на Україні звичайних видатків 1,881.347 тисяч рублів.

Не вернулося до України 1,766.693 тисяч рублів.

Отже і тут знова виявляється, що близько половина всього того, що збирається з України до державного скарбу, витрачається не на

Українські послы першої Думи державної.

В горі: М. Онацький, В. Шемет, П. Чижезьський.

В низу: А. Вязлов, І. Шраг, Г. Зубченко.

потреби нашого народу, не в нашому краю. Багато ще й інших способів уживає російське правительство, щоб висискувати економічно наш нарід. Та про них ми не будемо тут говорити*). Вже ті факти, які ми подали, добре доводять, що український нарід тільки тоді зможе гарно й як слід розвивати ся, коли він виборе собі автономію, себ-то право самому порядкувати своїми справами.

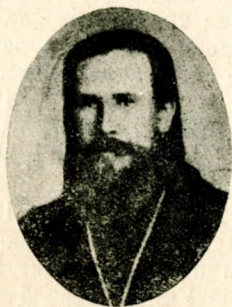
Через се підчас визвольного руху 1905—1906 років усі українські партії особливу увагу звернули на те, щоб вияснити народови потребу автономії України.

Коли відбували ся вибори до першого російського парламенту, Українці майже ніде не виставляли самостійно своїх кандидатів — український політичний рух був занадто слабкий. Мімо того вже в першій державній Думі заклала ся українська громада — український парламентарний клуб. Правда, повстала вона досить пізно і закн встигла як слід зорганізувати ся і приступити до праці, першу Думу розігнано. Все таки не можна сказати, щоб перша Українська Громада не лишила по собі ніякого сліду. Бо скоро лише зібрала ся друга Дума, то між послами з України знайшло ся кілька людей, що відразу постановили закласти окрему Українську Громаду. Така Громада дійсно незабаром заснувала ся в Думі. Вона почала навіть видавати у Петербурзі україн-

---

*) Хто хоче докладно довідати ся про се, а також про потребу автономії України, хай купить собі в книгарні «Наукового Товариства ім. Шевченка» (Львів, Ринок, ч. 10) гарну книжку М. Порша «Про автономію України». Ціна 50 сотиків.

Українські послы другої Думи державної.

В горі: Є. Сайко, В. Хвіст, Н. Довгополов.
В низу: М. Рубіс, А. Гріневич, С. Нечитайло.

ською мовою своєю власну газету „Рідна Справа — Вісти з Думи“. В сій газеті крім статей загального змісту докладно оповідало ся про діяльність української парламентарної Громади і містили ся промови українських послів у Думі. Газета ся обстоювала інтереси робучого українського люду, була писана незвичайно просто і зрозуміло і через се здобула собі широкую славу між українськими селянами.

Зразу послі з України, що заклали „Українську Громаду“ входили в склад так званої „партії трудовиків“. Се дуже перешкоджало їм в їх власній роботі. Як члени „партії трудовиків“, вони повинні були ходити на збори, брати на себе працю, яку там їм накидали, і тому мали менше часу на свої власні справи. Крім того серед трудовиків знайшли ся люди, що почали скрива дивити ся на Українців, як вони починали впомнати ся про своє. До тогож з усіх сторін до Української Громади почали приходити з України листи та накази, щоб вона тримала ся в Думі міцно й виступала насамперед, як українська. Усе се примусило послів, що пристали до Української Громади, зовсім виступити з трудової групи. Так вони й зробили. В ни склали й оголосили заяву про свій виступ. В своїй заяві Українська Думська Громада писала, що має на меті „добити ся автономного ладу в усій Росії і визволення нашої України з неволі“. „Зостаючись вірні, читаємо ми далі в сій заяві, — українській національній думці, котра все йшла не ухияючи ся поруч з думками демократизму й поступу, ми зовсім не думаємо відрізнатись від загальних політичних і економічних змагань інших опозиційних пар-

тий. Поруч з тими партіями в Думі і в можливо повній згоді з ними ми будемо добивати ся політичних і громадянських прав кождому з люду російської держави, на умовах повної рівності, не розбираючи віри, нації і пола, будемо добивати ся поширення прав народнього представництва що до законодавчого почину, що до бюджету і догляду над діяльністю міністерства, одвічального перед Думою.

„Що до економічних справ, то на першу чергу ми ставимо здобуте народови землі, котрою користувалиб ся тільки ті, що прикладають до неї свою працю. Для того ми уважаємо потрібним перевести законодавчим способом через Державну Думу примусове відібране в краєвий фонд державних, удільних (камеральних), кабінетських, монастирських, церковних і всіх тих панських земель, котрі переважають трудову норму, щоб віддати їх на урівняне вживане трудового народа.

„Що до робітничої справи, то ми будемо вимагати осьмигодинного робочого дня, оборони праці жінок та дітей, забезпеченя на старість та на випадок знесиленя. Домагаючи ся скасування економічного кріпацтва, ми не бачимо великої ріжниці між примусовим відобранем земельних чи заводських маєтків. Що до сього, то на першій черзі треба поставити ті фабрично-заводські підприємства, котрі відносять ся до хліборобства (цукроварні, винокурні то що)“.

Як бачимо Українська Думська Громада справді була представницею інтересів українського працюючого люду. Сей люд — селянство і робітники. Через се головною цілю Української Громади було — відібрати примусово

від панів і взагалі від усіх, хто сам не працює на землі, всю землю й передати її в користанє селян; так само відібрати від капіталістів фабрики та всякі інші підприємства й передати в користанє робітників. І коли в Думі обговорювало ся питанє про землю, українські послы, особливо селяни виступили отверто з домаганєм, щоб на Україні всі землі відібрати від панів.

Та дбаючи про те, щоб здобути для селян землю, українські послы не забували й інших справ. Саме в той час міністерство подало до Думи свій законопроект про народню освіту. Громада розглянувши й обміркувавши сей проект, побачила, що він не такий як треба; одначе, щоб не проволікати справи, вона постановила поки що додати до його деякі поправки і так: про мову, щоб по школах дїтйй учено їх рідною мовою, та щоб міністерство внутрішних справ, або ж по просту кажучи поліція, не мала права втручати ся до просвітних справ. А щоб було кому учити дїтйй українською мовою, то Громада домагала ся: 1) щоб сейчас заведено курси української мови, літератури та історії для вчителїв; 2) щоб почали викладати українську мову по вчительських семінаріях на Україні; 3) щоб в університетах: київському, харківському і одеському заведено катедри української мови, історії і літератури. Щоб перевести в житє свої домаганя, Громада почала складати проекти законів, щоб від себе подати їх у Думу. Найважнійші з сих проєктів були такі: про автономію України, про місцеву самоуправу, про мову в школі, суді, церкві і т. д., про сільськогосподарських робітників.

З цього бачимо, як корисною могла би бути для українського народу діяльність його представників, об'єднаних в Українській Думській Громаді. Та російський уряд, котрому справжні народні представники й їх праця були сїллю в оці, розігнав і другу Думу, так само як зробив се і з першою Думою. Після цього він ще лютїше почав переслїдувати вільнолюбних людвй. Богато послів другої Думи опинили ся у в'язницях. Не бракувало між ними й українських послів. Деяких з них уряд перетримавши довгий час у в'язниці, позасилав на Сибір. Звичайна доля справжніх борців за волю й щастє українського народу, починаючи від часів козацьких і аж до наших днів! Українці нічого лїпшого не можуть сподївати ся від московського уряду!

Тодї російський уряд видав новий виборчвй закон, котрий дуже обмежив виборчі права селян та робітників на користь дїдичів та капіталїстів. Особливо шкідливо відбив ся сей закон на українському народї, бо він не має своїх висших клас і складаєть ся переважно з самих селян та робітників. Завдяки сьому закону, а також страшенним надужитям та насильствам підчас виборів до третьої Думи стало ся так, що в третій Думі український нарід немає ні одного свого справжнього представника. Його інтереси заступають чужі люди.

Та мимо того навіть в третій Думі виринула справа з заведенєм української мови в народних школах на Україні. Се показує, як нагальною і пекучою являєть ся для нашого народу ся справа, що її висунули навіть такі послї, котрих трудно уважати представниками

українського народу. Сі послі виробили й внесли в Думу відповідний законопроект; однак тому, що загал Думи ворожо ставить ся до справ поневолених народів Росії, а особливо до українського народу, то сей законопроект поки що відсунено і невідомо, коли він прийде на порядок денний.

*   *

Ми дали понятє, що таке російська Україна, де живе величезна більшість нашого народу, показали як прокинула ся і розвивала ся серед нього національна свідомість. Докладнійше спинили ся ми на українському рухові останних років, котрий особливо проявив ся з початком російської революції 1905 року. Історичний огляд сього руху, а особливо факти останних років, показують нам, що довгий період пригноблення та упадку нашого народу уже минув безповоротно. З одного боку, українська інтелігенція в усю ширину поставила питанє про національне, політичне і соціяльне звільненє нашого народу з під чужого ярма і звертаєть ся з кличами націоналізації всього життя на Україні, боротьби за українські школи, за автономію України, боротьби проти дідичів та капіталістів впрост до широких народних мас. З другого боку сам український народ теж прокинув ся і взяв ся до самодіяльности. Доказом сьому незвичайно енергічна участь, яку працюючі маси українського народу взяли в революційному рухові.

Особливо завзята боротьба українського селянства за землю, боротьба, котра підтинає

в корені пановане над нашим народом чужої для нього національно верстви дідичів — являєть ся міцною підпорою українського національного відродження. Робітнича кляса по містах на Україні з часом стане другою опорою сього відродження, через великий наплив до міст зuboжілого українського селянства, котре знов приверне до українського народа внародовлені тепер маси робітників. А опираючи ся на широкіх народних масах, українській народний рух не боятиметь ся ніяких переслідувань.

Справа відродження українського народа в Росії стає тепер справою самого сього народа. Він сам знова береть ся тепер до боротьби за свої права, видерті в нього московським урядом. А коли до боротьби стає на рід, можна бути певним, що скорше чи пізнійше, а він таки розторощить свою тюрму, таки здобуде собі національну незалежність!

З М І С Т.

I. Що таке Російська Україна	3.
II. Початки народної свідомости на Україні	10.
III. Український рух перед російською революцією 1905 року і вплив на нього руху в Галичині	24.
IV. Українське слово в останні часи	32.
V. Боротьба за українські школи	41.
VI. Український культурно - просвітний рух в останні часи	54.
VII. Український політичний рух в останні часи	61.

4к.
ПРОВІРЕНО

С/Ф. 1937

B5894

1992

Вийшли і продають
Товариств

(Львів, Ринок, ч. 10) такі книжки:

- Микола Залізняк.* Король та народ (Оповідання про англійську революцію). У Львові, 1908. Ціна 6 сот. Стор. 16.
- Його-ж.* Велика селянська війна 1525 року. У Львові, 1908. Ціна 6 сот. Стор. 16.
- Його-ж.* Як французькі селяни собі землю добували. У Львові, 1909. Ціна 6 сот. Стор. 16.
- Його-ж.* Оповідання з історії української землі. У Львові, 1909. Ціна 40 сот. Стор. 64.
- Його-ж.* Російська Україна й її відродження. У Львові, 1910. Ціна 40 сот. Стор. 72.
- Н. Бишовський.* Межі капіталізму в сільському господарстві. Переклав М. Залізняк. У Львові, 1909. Ціна 1 корона. Стор. 144.
- А. Олар.* Від монархії до республіки. З французької мови переклав М. Залізняк. У Львові, 1909. Ціна 40 сот. Стор. 61.
- Г. Моно.* Метод в історії. З французької мови переклав М. Залізняк. У Львові, 1909. Ціна 40 сот. Стор. 28.
- Е. Діркгейм.* Соціологія й соціальні науки. З французької мови переклав М. Залізняк. У Львові, 1910. Ціна 20 сот. Стор. 16.
- А. Цар-Голод.* З російської мови переклав М. Залізняк. У Львові, 1909. Ціна 40 сот. Стор. 90.

B 5.894

МИКОЛА ЗАЛІЗНЯК.

„Боротьбою здобудеш ти право своє!“

Російська Україна

й її відродженє.

У ЛЬВОВІ, 1910.